

בעיני ילדים או למענם?

תיאורי ארץ הקודש בספרות
הנוסעים הצעירים

חיים גורן

Joseph Shadur, *Young Travelers to Jerusalem: An Annotated Survey of American and English Juvenile Literature of the Holy Land 1785-1940*, Ramat Gan: The Ingeborg Rennert Center for Jerusalem Studies, Bar-Ilan University, 1999, xix + 208 pp.

ספרות הנוסעים ועולי הרגל לארץ-ישראל, בעיקר זו שנכתבה ופורסמה במהלך המאה התשע-עשרה, זכתה בשלוש עשרות השנים האחרונות לעדנה, לא רק בשורות החוקרים, אלא אף בקרב ציבור החובבים והמתעניינים. התוצאה היא הופעתם של עשרות פרסומים המוקדשים לז'אנר זה: הוצאות מחודשות ותרגומים לעברית של תיאורים בודדים או של קובצי תיאורים (לפי נושאים, התחומים הגאוגרפיים המתוארים, תקופות, ארצות המוצא של הכותבים); מחקרים המבוססים על שימוש במידע ובנתונים השאובים מתיאורי הנוסעים, ומחקרים המוקדשים לבחינה מדעית של ספרות זו, של רקעה, של התפתחותה ובעיקר של יתרונותיה וחסרונותיה כמקור

ללימוד תולדות הארץ בתקופות השונות. חשוב לציין שגם תיאורי המסעות הרבים לארצות השכנות, למעשה לכל הארצות שסביב חופי הים התיכון, זכו וזוכים במקביל להתעניינות רבה ולמחקר ענף.

אותם מאות ואלפים של פרסומים הכלולים בספרות הנוסעים ועולי הרגל לארץ-ישראל – ספרים, ספרונים, מאמרים, כתבות, מפות, איורים ותצלומים – קנו את העמדה והפופולריות שלהם כבר במהלך המאה התשע-עשרה, כשהחלו לתפוס את מקומם כנדבך חשוב במחקר הארץ ההולך ומתפתח. באותה מאה פורסמו הביבליוגרפיות הראשונות שניסו להקיף את מה שכינו מתבריהן ספרות פלשתינה. הרופא השווייצרי טיטוס טובלר (Tobler) הוא שפרסם לראשונה ספר המוקדש כולו למקורות שהיו ראויים בעיניו להיכלל ב'ביבליוגרפיה הגאוגרפית' של הארץ. טובלר היה בן שישים ואחת בעת שפורסם הספר (1867), ומאחוריו היו כבר ארבעה מסעות לארץ ועשרות פרסומים, ואלה העמידוהו בשורה הראשונה של חוקרי הארץ, בתקופתו ואף לאחריה. הספר היווה סיכום של יותר משלושים שנות עבודת איסוף של תיאורי הארץ במרבית הספריות באירופה, באוספים פרטיים, בתנויות לספרים עתיקים, במנזרים ובכל מקום שבו יכול היה למצוא פריטים נוספים לרשימתו. טובלר החליט לפרסם את הביבליוגרפיה אחרי שמגפה שפרצה בשנת 1865 הכשילה את כוונתו לבקר בנצרת במהלך

המייחדות את ספרות הנעורים הזו, ספרות הנוסעים הצעירים לארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, שהיקפה אינו גדול יחסית בכלל ספרות הנוסעים ועולי הרגל לארץ.

כותרת המשנה של הספר מגדירה את המרחב - ארץ הקודש, את הזמן - 1785 עד 1940, ואת דרך הטיפול בחומר: סקירה מבוארת (annotated survey). שדור מבחין בקבוצה נרחבת של ספרים שראויים לדעתו להכרה כקטגוריה ואנרית נפרדת בתוך הגוף הגדול של ספרות ארץ-ישראל. הביבליוגרפיה המצורפת, הכוללת 160 כותרים, אכן מעידה שאיננו עוסקים במקרים בודדים. לפנינו גוף רחב די הצורך להפיק ממנו מידע ולהסיק מסקנות.

את ההקדמה כתב מנחם רגב, שבחר להציג בפני הקורא כבר בקטע הראשון שלה את נסקנתו העיקרית מקריאה בספר - את התזה שהמחבר הגיע אליה בעקבות קריאה באותם עשרות ספרים: 'הבחינה המדוקדקת של הספרים בנושא... חושפת קשרים פנימיים מרתקים של ספרות, תאולוגיה, היסטוריה, חינוך לערכים ואפילו מדיניות בתקופות שבהן נכתבו עבודות אלו'. הנה כי כן, שדור נטל על עצמו משימה לא קלה: להגדיר קשרים אלה, להוכיח את קיומם במסגרת ספרות הנוסעים הצעירים ולהבהיר את ייחודה של ספרות זו מול יתר ספרי הנוסעים, אלו שנכתבו בידי המבוגרים ועבורם. אך טבעי הדבר שהספרים המופנים לבני הנעורים יכוונו לפשט את הרעיונות, להעביר לקוראים תפיסות ברורות ומובנות, שאינן נותנות מקום לפלפול רב מדי.

שדור מבחין מלכתחילה בכמה עובדות מעניינות. ספרי המסעות לארץ עברו במהלך המאה התשע-עשרה תהליך חילוק, שמקורו כמובן בשינויים התברתיים והחינוכיים בארצות האם של הכותבים. עם זאת בניגוד לספרות מסעות לחלקי

סיורו הרביעי בארץ, סיוור שהוא ידע שיהיה גם האחרון. את המונוגרפיה על נצרת כתב בסיוע שני סוגים עיקריים של מקורות: כל המובאות שאסף מספרות הנוסעים, 'מעל לשלושה חצאי-מאות של ציטטות' בלשונו, ותשובות של שני האיירופים שגרו אז בעיר, הרופא ורטן והמיסיונר צ'ר, על מאות שאלות ששלח אליהם.

פרסומי ספרות הנוסעים הלכו ורבו בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, ספרים חדשים נכתבו בקצב של עשרות בשנה, ואחרים, קדומים יותר, נתגלו מחדש. הם הלכו ותפסו מקום עיקרי במחקרים שונים של ירושלים ועל הארץ, וכך הם משמשים גם כיום, גם אם היה מי שטען מאוחר יותר שכבר אין בהם צורך כספיקי מידע, שכן הולכים ונחשפים מקורות אחרים, שאמינותם רבה יחסית, ושאינם סובלים מה'חוליים' הרבים של ספרות הנוסעים כמקור מדעי גאוגרפי-היסטורי.

בעשרות השנים האחרונות ראו אור כאמור לא מעט מחקרים שניסו לסכם ולנתח את ספרות הנוסעים ועולי הרגל וכן לחלקה בדרכי סיווג שונות. לעתים היו החלוקות 'טכניות', והמכנה המשותף היה למשל ארץ מוצאם של הכותבים או תיאורים שיוחדו לעיר מסוימת או לאזור מוגדר. ספרים ופרסומים אחרים עסקו רק בציורים או בתצלומים, במפות ובמודלים. בחלוקות אחרות ניסו לרכז חיבורים שלהם מכנה משותף רעיוני, כדוגמת נקודת ההשקפה היסודית של המחבר בבואו לתאר את הארץ, ובכך הרבה לעסוק יהושע בן-אריה.

עתה מונח לפנינו ספר הפונה לסיווג שונה: לתיאורי ארץ הקודש בספרות הנעורים האנגלית והאמריקנית. לכאורה פנה המחבר, יוסף (ג'ו) שדור, מוותיקי ה'חברה להגנת הטבע', לחלוקה שכיניתו 'טכנית', אלא שבמהרה מתברר שעיקר כוונתו היא למצוא את הנקודות העקרוניות

אפילו רק עד 1920 (התקופה המתוארת בטקסט). אפילו התכוון המתבר להביא רק את העניינים הרלוונטיים לדעתו לחיבורו – עדיין נמצא קטע זה חסר. לעומת זאת שדור מצא דרך להדגים לפני הקורא באופן ממצה ובהיר את העניין המורכב יחסית של התפיסות של ארץ הקודש מול הראליה כפי שפגשו הכותבים. הניגוד בין ההבטחות והתיאורים המקראיים למציאות בשטח, ירושלים השמימית לעומת המפגש הפיזי עם העיר, המפגש עם הארץ הקדושה הנשלטת בידי ה'כופרים' וההתייחסות אליהם – אלו הם רק חלק מהנושאים שבהם הוא דן.

הביבליוגרפיה, אחד הפרקים החשובים בספר מסוג זה שלפנינו, מורכבת מעט. בחלקה הראשון רשימה כרונולוגית (ולא אלף-ביתית) של החיבורים שבהם עשה שדור שימוש בספרו; החלק השני כולל 'מחקרי רקע'; ואילו החלק השלישי כולל רשימה של 'ספרות נעורים על ארץ הקודש והאזורים השכנים'. חלק זה מהווה את הביבליוגרפיה החשובה, שמעצם טבעה היא כוללת את החיבורים המופיעים בחלק הראשון, ולכן ייתכן שניתן היה לוותר עליו.

הפרק הראשון והארוך בספר נושא אופי מתודולוגי. המתבר מבקש לאפיין בו את ספרות הנוסעים הצעירים לפי מחבריה, מקורותיה ובעיקר דרכי הבנייה של עלילותיה. החלוקה היא תחילה כרונולוגית, עד לאמצע המאה התשע-עשרה וממנו, ובמסגרת זו נבחנים ומקוטלגים הספרים השונים. שדור מצביע על שינוי באופי הספרים, שינוי שהלך וגדל במהלך המאה. תחילה היו אלה חיבורים רציניים, 'כבדים' למדי, שעיקר מטרתם להכניס את התיאורים למסגרת ספרית הדת שהילדים קוראים ולשלבם בתהליך החינוך של הילד הפרוטסטנטי. לכן פורסמו רבים מהם בידי ארגונים שונים שבכך מלאכתם. רק בהמשך המאה ראו אור גם חיבורים מסוג אחר: כאלה

עולם אחרים, ספרי המסעות לארץ-ישראל המשיכו לבטא ראשית לכול את ההשקפה התאולוגית הנוצרית. ייחודה של הארץ, העניין העיקרי בביקור ובסיוור בה, המשיכו להתמקד במקומה במסורת הנוצרית. הוא מדגיש שבתקופה שקדמה למסעו של נפולאון למזרח כמעט ולא יצאו לאור ספרים הנכללים ב'ספרות הנוסעים הצעירים' והופעתם הלכה והתגברה החל משנות העשרים של המאה התשע-עשרה; ספרים רבים מסוג זה פורסמו דווקא בצפון-מזרח ארצות-הברית, ומוציאים לאור מבוססותן בלטו כפעילים ביותר בתחום זה.

במבוא נוטל שדור על עצמו משימה נוספת שאינה פשוטה כלל ועיקר: לפרוש לפני המתעניין את הרקע הדרוש לו בבואו לקרוא באותם ספרים מקוריים ואף בספר שלפנינו. העיסוק המתומצת והמופשט משהו ב'מסגרת הדתית והתרבותית', ב'הקשר ההיסטורי', וב'תפיסות ומציאות של ארץ הקודש' מבוסס כולו על ההנחה שמביא שדור בשמו של אספן ספרי הילדים אברהם רוזנבך, שחיבורים אלה מכילים עניין למדני וביבליוגרפי בדומה לספרים אחרים. יתר על כן, לטענתו של שדור חיבורים אלה מבטאים את רוח הדור של יוצריהם יותר מכל קבוצת ספרות אחרת. בבואו לעסוק ברקע הדתי מתרכז שדור מטבע הדברים בהטפה הפרוטסטנטית האנגלו-סקסית, בהתפתחות אגודות המיסיון הפרוטסטנטיות באמריקה ובאנגליה ובפעילותן בארץ ישראל ובלבנון – בשתי הארצות ככלים בהפצת הציוויליזציה הנוצרית.

ההקשר ההיסטורי, גם אם הוא ידוע, גם אם נכתב עליו לא מעט, היה ראוי להערכתו למעט הרחבה. שני עמודים אין בהם די לתקופה הסוערת ורבת התהפוכות שבין מסעו של נפולאון למלחמת העולם השנייה (התקופה המוגדרת ככותרת), או

about them. Expressions of levity, innocent childish naughtiness, or happy mischief of any sort were unthinkable to the authors—and, at the time, probably to their reading public as well. The humorless, fictitious young travelers were inevitably good—very, very good. What “amusement” and excitement the authors saw fit to allow their readers never came at the expense of “elevating the moral feelings” or instructing the young mind... “Adventure was not to be let loose without a license”.

(Citation from: F.G. Harvey Darton, *Children's Books in England: Five Centuries of Social Life*, Cambridge 1996², p. 35)

יושר ללא רתיעה, החלטיות בפני רפיון ידיים ותפיסת ההורים והרעים על ידי הגיבורים הצעירים כדמויות [המייצגות] אמונה אדוקה וחוש צדק הגובלים בהתחסדות, ביססו את המודלים הנערצים אצל הילדים שקראו על אודותיהם. המחברים, ובאותה תקופה כנראה גם ציבור קוראיהם, תפסו ביטויים של קלות דעת ושובבות ילדותית תמימה מכל סוג שהוא כלא מתקבלים על הדעת. הנוסעים הצעירים הבדויים, חסרי חוש ההומור, היו בהכרח טובים – טובים עד מאוד. מעט ה'הנאה' וההתרגשות שהמחברים מצאו לנכון לאפשר לקוראיהם לא באו לעולם על חשבון 'הגבהת הרגשות המוסריים' או הדרכת הדעת הצעירה... 'להרפתקה אסור היה להשתחרר מכבליה ללא רשיון'.

שדור מיצר קשות על היעדרם המוחלט כמעט של אי אילו סממנים של הומור מהספרים, על אופיים הכבד והרציני מדי, ולכן הוא מוצא לנכון לציין לטובה את ספרו של רוברט מוריס *Youthful Explorers in Bible Lands* (1870). הוא אינו מסתיר את העובדה שהקריאה של ספרות זו

שנטשו את החינוך ואת התוויית דרכו של הילד, ועברו להיות פשוט תיאורים, ועוד יותר מכך – תיאורים שמטרתם לשעשע, ואלו לעתים אפילו סטו מעט מהאמת העובדתית והרחיבו בדמיונות. או אז החלו להופיע אותם חיבורים המקוטלגים אצל שדור תחת הכותרת 'Exploration and travel adventure fiction'. יפה עושה שדור בהשוותו את הנרטיבים המוקדמים של תיאורי המסעות לילדים לספריהם של כמה מחשובי הנוסעים של ראשית המאה התשע-עשרה. אין זה אומר שלא ניתן היה למצוא את אותה 'גישה מוסרית ישנה' גם בהמשך המאה ואפילו לקראת סופה, וכבעבר המשיכו ספרים אלה להימכר היטב – אלא שבצדם הופיעו התיאורים ה'חילוניים'. באלה נכלל גם מידע גאוגרפי-היסטורי, בעיקר בכל הקשור ל'גאוגרפיה הקדושה'. כדוגמה ראויה לציין לגישה זו מביא שדור את אדוארד רובינסון, שפרסם כבר בשנת 1833, כחמש שנים לפני מסעו הראשון לארץ, *A Dictionary of the Holy Bible for the Use of Schools and Young Persons*. גם במחצית השנייה של המאה רבים מאוד היו התיאורים לילדים ונוער שעידוד אדיקות דתית ומוסר נוצרי בקרב הקוראים השתלבו בהם בכתיבה מלמדת ואף משעשעת. שדור מדגיש את מקומם החשוב של התיאורים בספרים מסוג זה. את אופיים של ה'תיאורים של הדור הראשון' הוא מסכם בדרך החלטית וציורית, בהזדקקו גם לציטוטים מתוך ספר המוקדש לספרות הילדים באנגליה:

Unflinching rectitude, resolution in the face of discouragement, holding parents and companions to standards of pious faith and righteousness verging on sanctimoniousness on the part of their young heroes established these as role-models for the children who read

חלק עיקרי, דרמטי ובעל מסר הינוכי. האחר בוחן את החיבורים הקרובים יותר לספרות מסעות לשמה: תיאורי מסע וזיכרונות מהארץ שנכתבו בידי צעירים שחוו את מה שתיארו. 'הסופר ער

שער של אחד
מספריה של
מרי הזלטון ווייד
(1880-1936)

לעובדה שבסיפורו נכללים כל אי הדיוקים ואי ההתאמות שבוודאי יתנו עליהם את הדעת בסיפור היסטורי; אולם יהיה זה אך נעים להקשיב לאותו החלום, שהיה כה נעים לחלום אותו – בציטטה זו בחר שדור להבהיר שהמחברים כלל לא התכוונו לדיוק היסטורי, לאמתות ולהנחלתה. מטרותיהם היו שונות לחלוטין, וחפפו את המטרות הכלליות של החיבורים המכוונים לבני הנעורים.

מובן שהעלילות ההיסטוריות בנויות על אירועים שהתחוללו בתקופות שהיו להערכת הכותבים 'הרואיות', תקופות שהתנהלו בהן מאבקים של 'טובים' ב'רעים', והמספקות מציאות דרמטית

כיום היא 'עניין משעמם ומלאה' למדי, ושיש בה רק נושאים מעטים שעשויים לחרוג משגרה זו. הוא גם טוען שתלק גדול מהמידע המעשי על מסלולים ועל הארץ המופיע בספרות המסעות לצעירים לקוח ישירות ממדריכי הנסיעות הסטנדרטיים של התקופה.

מעצם טבעו דיון מסוג זה חייב להיות ערוך בדרך של קביעות כלליות ודוגמאות, חקרי מקרה, המלוות אותן. שדור טרח וחילק את ספרי המסעות לצעירים לפי אופיים, מטרותיהם, עניינם ועוד. ברור שנדרש כאן שימוש נרחב בציטוטים, כדי להדגים את הטענות השונות. בהיותו מודע לכמות הגדולה של הציטוטים ולאורכם, הקדים שדור וכתב שהם הובאו רק במקרים שבהם ביקש 'להעביר את טעמם המיוחד'. נראה שבמרבית המקרים אכן עלה בידו להתחמק מאותה מלכודת של הארכת יתר בציטוטים ולשמור על איוון טוב בינם לבין הטקסט.

בת-פרק מיוחד מוצגים 'ספרים עבור ילדים צעירים יותר', והכוונה היא לקבוצה של פרסומים שראו אור באמריקה החל משנות השישים של המאה התשע-עשרה, ושנועדו לבני שש עד עשר. ספרים אלו נבדלו מאלו שנועדו לנוער, שכן הם התמקדו בתיאור חיי היומיום והילדים, ולא בגאוגרפיה של הארצות המתוארות או במסעות בהן. בשאיפתן להגיע להבנה טובה יותר של האחר פיתחו מתברות ספרים אלה (כל הדוגמאות הן מספרים שחוברו בידי נשים) גישה רחבת אופקים יותר מאשר בספרים לבני הנוער, וביקשו להנחיל אותה לקוראיהן הצעירים.

שני הפרקים המרכזיים בספר עוסקים בשתי קטגוריות של הספרות לנוער. האחד מתרכז בקבוצת הספרים המכילים עלילות היסטוריות דמיוניות המבוססות על אירועים בתולדות הארץ, עלילות שגיבורים צעירים נוטלים בהן

חוכך את שתי ידיו בהנאה על האיטוש שהוא מקבל לטענותיו דווקא מספרים שנועדו לבני הנעורים, קרי לחינוך הדור הנוצרי הצעיר.

לא עלה בידי למצוא מענה לשאלה עד כמה ניתן לדאות בספרים אלה גם חלק מ'מסע הצלב בדרכי שלום', מסע הטפה נוצרי לכיבוש מחדש של הארץ באמצעות החינוך, התרבות, ההתיישבות, הכלכלה. היה זה מסע הטפה שהתנהל בעיקר ברחבי העולם הפרוטסטנטי, הגרמני והאנגלי, במהלך שני השלישים האחרונים של המאה התשע-עשרה. עם זאת על סמך המידע שבספר נראה שהכותבים של ספרות הנעורים העדיפו להתרכז באפשרויות הדרמטיות שסיפקו להם מסעי הצלב הימי-בינימיים.

אירועי המאה התשע-עשרה, בעיקר מאבקים שבהם הייתה מעורבת אנגליה: נגד נפולאון בראשית המאה, כיבוש מצרים בשנת 1881 ומלחמות סודן בשנות השמונים והתשעים של המאה, וכן כיבוש הארץ בידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה, היו אף הם מקור לעלילות היסטוריות. ספרי ההרפתקאות הדמיוניות-ההיסטוריות של ג'ורג' אלפרד הנטי (Henty, 1832-1902), שפורסמו בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה, היו ללא ספק ציון דרך וסימנו את פתיחתה של תקופה חדשה בספרות הנוסעים הצעירים. מכאן והלאה זנחו מרבית המחברים את ההטפה לאדיקות נוצרית, ופנו לכיוון לאומי-אימפריאליסטי. אין תמה לכן שהגנרל אלנבי זכה לכמה וכמה גיבורי נעורים שליוו אותו בכיבוש הארץ, וכמוהו לורנס איש ערב. בספרות המיועדת לנוער הוצגו החיילים האנגלים בעשור השני של המאה העשרים כצלבלנים של אחרית הימים. לעומת זאת בולטים בספרות זו המשך ההתייחסות האדנותית לערבים וביטויים רבים לתוסר אהדה, בלשון המעטה, ליהודים.

דיה. הראשונה מביניהן היא תקופת מלחמת היהודים ברומאים, ששיאה חורבנו של בית המקדש השני, תקופה שאירועיה תוארו בידי יוסף בן מתתיהו. הסיום הקשה של העצמאות היהודית נתפס כעונש אלוהי על דחייתו של ישו בידי היהודים. תיאורי המרד וחורבן הבית שימשו רקע להטפה לשיבתם של היהודים לארצם העתיקה, שיבה שהיא תנאי הכרחי לבואו מחדש של המשית (הנוצרי כמובן). בכך השתלבו ספרים אלה היטב באותן תנועות מילנאריסטיות שהתקיימו במקומות שונים ברחבי העולם הפרוטסטנטי, בעיקר דובר האנגלית, משלהי המאה השמונה-עשרה ובעיקר במהלך המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה.

התקופה השנייה שממנה נשאבו עלילות היסטוריות מבטאת יותר מכול את מאבקייה של הנצרות בארץ, בעיקר כמובן מול מי שהחזיקו במקומות הקדושים - המוסלמים. המדובר במאה השתי-עשרה והשלוש-עשרה, תקופת מסעי הצלב, ובעיקר במסע הצלב השלישי, בגיבורו מעורר הדמיון ריצ'רד לב הארי ובאויבו הגדול צלאח א-דין. בהתעלמם מהביקורת הפרוטסטנטית על מסעי הצלב האפיפוריים, ניצלו מתברים רבים את היסודות האידאולוגיים, הלאומיים והרומנטיים של התקופה הצלבנית, שסיפקה להם רקע סוער, מעורר דמיון ורב אפשרויות. שדור מצא למעלה מעשרים ספרים לבני הנעורים על מסעי הצלב, כמות המאששת את טענתו בדבר חשיבות התקופה כמסמלת גם עבור בני הנעורים את המאבק לשחרור המקומות הקדושים. מקום נכבד ייחד לדיון בהשפעתו של ולטר סקוט על הכותבים. בעקבותיו הם התרכזו בהוויית המלחמה והמאבקים, ואימצו את האפיון שנתן למוסלמים, אפיון שביטא התייחסות מערבית מתנשאת, מזלזלת, צבועה. אדוארד סעיד היה מן הסתם

בפרק האחרון, הרביעי, 'Ideals and Conventions', שדור מתרכז באפיון של קבוצות שונות – המוסלמים הערבים והבדווים, היהודים, הנוצרים והתורכים – בספרי המסעות לנערים. הוא מנתח את התפיסות השונות הבאות לביטוי באפיון זה, תוך ניסיון לפרשן ולהבין את הרקע והגורמים להן. כך למשל הוא מונה בין הגורמים לתפיסה האליטיסטית הבאה לביטוי בספרים את העובדה שאלה שיכלו להרשות לעצמם את המסע הארוך למזרח בתנאי המותרות של חברת 'קוק' נמנו עם 'אריסטוקרטיית החברה,

המדיניות והעסקים' של הארצות המתועשות. יש בפרק זה לא מעט חזרות על שנאמר בפרקים הקודמים. ברור שהמחבר ביקש לפרוש לפני הקוראים תמונה מדויקת, ברורה ומסודרת, ואכן הגדרותיו ברורות, חדות, ואינן משאירות מקום לספקות. הערבי המוסלמי מוצג תמיד במונחים שליליים, כפנטי, מלוכלך, רודף ממון, שקרן ובלתי אמין; הבדווים זוכה למעט יותר חסד, שכן בהופעתו ובאורחותיו הוא מבטא את הרומנטיקה של ה'אוריינט'; ההתייחסות אל היהודים דו־ערכית, בסך הכול אפילו נוטת חסד; על ה'נוצרים האחרים' מביטים בחמלה, כיצורים שהוטעו להאמין בדת שאיננה אמיתית; הולזל הקיצוני ביותר שמור לשליטי הארץ, לתורכים, שמדינתם נמצאת ברגעיה האחרונים, המוצגים כאחראים הבלבדיים לפיגורה של הארץ.

בסיכומו מנסה שדור להגדיר את חשיבותם של ספרי המסעות לבני הנעורים. אין להם חשיבות כמקורות מידע גאוגרפיים או היסטוריים. ערכם רק כמסמכים המשקפים את החברה של זמנם, את אופי התקופה וגישותיה ובעיקר את פילוסופיית החינוך של האליטות הפרוטסטנטיות הבריטיות והאמריקניות. כמו במקרים אחרים בספר יש בקביעות אלו הכללה שאינה

ההרפתקנים הצעירים השתלבו היטב במערכת האנגלית האימפריאליסטית, הכובשת ללא היסוסים ועכבות. הם הוצגו כפטריוטים נועזים, empire-oriented heroes, שקיבלו את הערכים הנוצריים הנעלים כמוכנים מאליהם, כחלק מזהותם האישית והלאומית. פעילותם ברורה, פשוטה וחד־כיוונית, ללא נפתולי פוליטיקה. לסיכום, ספרים אלה מתאפיינים בגישתם הפשטנית, החד־ממדית, ביצירתם של סטראו־טיפים ובקבלה ללא ערעור של המוסר האימפריאליסטי.

שדור מתייחס באהדה רבה יותר לספרים שבהם כתבו צעירים את חוויותיהם וזיכרונותיהם מימי שהותם במזרח. 'רשמים מיד ראשונה', כך הוא בחר לכנות את הפרק. התיאורים הטובים והמעניינים יותר בעיניו הם של אלה שבילו תקופה משמעותית מילדותם בארץ, כילדי המתישבים האמריקנים ביפו בשנים 1866-1867. בקבוצה זו נכללים ספריהם של אדית הולמן־האנט, אשתו של הצייר שהקדישה את ספרה לילדיהם, של מרים הרי, בתו של הסוחר וזיפן העתיקות משה וילהלם שפירא, ושל מוסא חליל, ערבי נוצרי שגדל ברמאללה. שדור מדגיש את אנושיותם של החיבורים, המבטאים בחינה עמוקה והבנה של הארץ, של תושביה ושל מציאות חייהם. הוא מרבה בציטוטים בפרק זה, ובהם דוגמאות רבות, אולי רבות מדי, לתיאורים של חיי יומיום ובעיקר לתיאורים ייחודיים. הוא מדגיש למשל את העובדה שהולמן־האנט הייתה כמעט היחידה שבתנה בספרה את חייה של האישה הערבייה. לתשבחות רבות זוכים ספריהם של הרי וחליל; בחליל רואה שדור 'קֶרן אור נדירה באפולונית הכללית של דעות קדומות הזויות, נתונות בלבוש אידיאלי' בכל הנוגע לנתוני ראליה של ארץ הקודש, בהיותו 'בלתי יומרני, גלוי לב'.

הראוי שהוא יתפוס מקום של כבוד בין מחקרי ספרות הנוסעים. שדור עצמו מצביע על החיסרון העיקרי של ספרו: העובדה שהוא מוקדש בלבדית לקבוצה מסוימת של ספרי מסעות לנוער, לאלו שנכתבו באנגלית בידי נוצרים פרוטסטנטים. קיימת ללא ספק ספרות מקבילה בשפות אחרות, בעיקר בגרמנית ובצרפתית, וההשוואה בין ספרויות אלה נדרשת. נוסף על כך המחבר כאמור מציג לעתים עמדות ומסקנות קיצוניות, שניתן היה למתנן מעט. זאת ועוד, בחלק מהמקרים הסדר החיבור בין הרקע ההיסטורי והגאוגרפוליטי לספרים עצמם, ובמקרים אחרים נראה שראוי היה לבחון את מקומם במסגרת כלל הפעילות האירופית (ובמקרה זה האנגלית והאמריקנית) בארץ. אולם כל ההערות הללו אינן בהן לפגוע בערכו של הספר, שהוא מפעל חלוצי בסוגו, בפתחו בפני הקורא צוהר לקבוצה ייחודית ומיוחדת בתוך המכלול הקרוי ספרות הנוסעים ועולי הרגל לארץ-ישראל.

עומדת במבתן בכל המקרים, שהרי שדור עצמו הילל את הספרים שסקר בפרק השלישי על כך שהם משקפים נאמנה עניינים רבים מחיי הארץ ותושביה. הוא גם עמד בספרו על השינוי שחל בספרות המסעות לנוער כשבצר ספרים שהתאפיינו באדיקות דתית וברצינות תהומית הופיעו ספרי הרפתקאות בעלי אופי קל יותר, שביסודם מניעים כאימפריאליזם, רומנטיקה ואפילו עניין ושעשוע. חשובה הדגשתו של שדור שהספרים בחלקם היו פופולריים והגיעו לקהל קוראים רחב ביותר. הקריאה בספרו של שדור מהנה ושוטפת. כחוקר שעיסוקו באנשים שבאו לארץ, ברקעם, במניעיהם, בשאיפותיהם, בביקורם ובהשלכותיו, מצאתי עניין רב בדרך שבה הוא מציג את הכותבים. טיפולו האישי והאנושי בדמויות השונות, העובדה שהוא טרח ובדק את רקעם ואת תולדותיהם של הכותבים, מוסיפים לספרו נופך של אמינות, רצינות – ועניין. אף שהספר נמצא בקו הגבול שבין המחקר המדעי לפופולרי, מן

מתנועת תחייה דתית לחברה אורתודוקסית-חרדית: החסידות בראי האיגרות מארץ-ישראל

שמואל פיינר

נחום קרלינסקי, היסטוריה שכנגד: איגרות החסידים מארץ ישראל, הטקסט והקונטקסט, ירושלים: יד בן צבי, תשנ"ט, עמ' 232 עמ'.

למרות הביקורת הפוסט-מודרניסטית ולמרות הפוליטיזציה המוגברת של ההיסטוריה במקומותינו המחקר ההיסטורי היה ונותר עיסוק אינטלקטואלי הומניסטי שיש לו כללים, מסורת ואופציות בלתי גדלות להעזה ולחדשנות. ספרו של נחום קרלינסקי הוא מבחינה זו מחקר היסטורי במיטבו. מי שיצפה לסקירה עובדתית על עליות החסידים לארץ-ישראל במאה השמונה-עשרה לא ימצא בו את מבוקשו, ומי שמעוניין בחיזוק הדימוי שעל פיו מילאה עלייתם של חסידים תפקיד חשוב בתהליך המודרני של שיבת ציון עשוי להתאכזב. לפנינו ספר היסטוריה מתוחכם שקורא תיגר על מחקר החסידות. יותר משהוא מלמד על תולדות החסידות והעליות לארץ-ישראל הספר הוא פרק מרתק בתולדות כתיבת ההיסטוריה בכלל וכתיבת ההיסטוריה המגמתית של האורתודוקסיה בפרט. מעבר לעיון הפרטני והמלומד בטקסטים של איגרות החסידים עומדת במרכז ספרו של קרלינסקי הקביעה שתנועת החסידות הפכה במאה התשע-עשרה מתנועת תחייה דתית השרויה בתוככי המסורת לחברה חרדית-אורתודוקסית. כיצד ומדוע התרחש השינוי הזה – זאת מדגים הספר במקרה מבחן מעניין במיוחד.

קרלינסקי טוען לפריצת דרך חדשה במחקר החסידות ולחידוש עקרוני בסוגיית השחזור ההיסטורי של עליות החסידים על סמך האיגרות שנשלחו למזרח אירופה, ברוב המקרים לצורך בקשת תרומות ותמיכה. על מידת התקבלותה של פריצת הדרך הזו יתווכחו בוודאי בשנים הבאות חוקרי החסידות המובהקים, שהועמד בפניהם אתגר לא פשוט: לבחון מחדש את עצם האפשרות לעשות שימוש במקורות ההיסטוריים הללו. ב'היסטוריה שכנגד' קרלינסקי מטיל ספק במהימנות קורפוס איגרות החסידים מארץ-ישראל, וזאת לטענתו משום שעברו תהליך מוכח של סינון ועיבוד בידיהם המניפולטיביות של בני 'חברת הנגד' החסידית האורתודוקסית: מעשה שרירותי של הטיית ההיסטוריה במכוון ובמודע, שתפקיד בולט מילאו בו נציגי הזרם התב"די בחסידות.

שלוש מגמות המאפיינות את המחקר החדש בולטות בספר: המשך אינטנסיווי במיוחד של בדיקת הטקסטים החסידים בכתב-יד ובדפוס מתוך זהירות וחשד, כדי להפריד בין המוקדם למאוחר, בין ההיסטורי לבידיוני ולשאוף להבהרתה המקסימלית של התמונה ההיסטורית, שניתן לחדור אליה, כך מתברר, רק דרך מסכים עבים של מסורות ושל טקסטים בעייתיים ומגמתיים; מודעות לריבוי ולרבגוניות של הגרסאות ההיסטוריים השונים בעבר ובהווה ולדרכים השונות שבהן מועבר הזיכרון ההיסטורי ומעוצב עבר; עניין הולך וגובר בנושא הרחב של התודעה ההיסטורית והזיכרון הקיבוצי ובכלל זה בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית.

קריאה בספרו של קרלינסקי, ששוקעו בו עבודה רבה, ידע רב תחומי, מחשבה מקורית ובקיאיות בספרות מחקר ענפה, מתוקת את ההתרשמות שלחסידות כוח משיכה גם בקרב חוקרים מן הדור החדש. אין ספק כי ראויים לשבח מי

יומרה, היא מייצגת ניסיון של חתירה אל האמת ההיסטורית. הביקורתיות היא 'הקריטריון הבסיסי המאפיין את ההיסטוריוגרפיה המודרנית', כתב יעקב כ"ץ בספרו האחרון 'עת לחקור ועת להתבונן' - 'אחד ההבדלים המובהקים בין ההיסטוריון הדיליטנטי לבין זה המדעי-ביקורתי, שהראשון כל קביעותיו תאמרנה על דרך המוחלט, ואילו מסקנותיו של השני תהיינה מדורגות, לפי רוחבו וחוזקו של הבסיס שהן נשענות עליו... ואולם הביקורתיות של היסטוריון אינה מכוננת כלפי מקורותיו בלבד. הוא בעצמו משמש לה נושא ומושא ראשון להזהירו שלא יגרר אחר נטיות לבו בקבלת עדויות, וכל שכן בשיזורן לשרשרת של אירועים ותהליכים'.¹

חשובה ביותר רגישותו של קרלינסקי לשיטות המחקר שבהן ראוי לגשת לפתרון הסוגיות ההיסטוריות והטקסטואליות. לא תמיד כתובים ספרי ההיסטוריה שלנו על פי תכנית בהירה ולא תמיד הם מציגים באופן גלוי ושיטתי את כלי המחקר המשמשים בהם. האתגר שמציב קרלינסקי בפני חוקרי החסידות אינו נוגע לשינוי בפרשנות המקורות או לגילויין של תעודות נוספות; עניינו מתודת מחקר חדשה שלדעת המחבר לא נוצלה עד כה בהקשר זה, ושביסודה מובנת התפיסה כי פרסומו והתפסתו של ספר אינם מעשה סתמי, וכי הפצתו בחברה נועדה להקנות לרעיונותיו אחיזה בחברה לרבידיה השונים. על כן תשומת הלב מוסטת ב'היסטוריה שכנגד' במודע מהטקסטים עצמם אל המסגרות הספרותיות שבהן הופצו איגרות החסידים של המאה השמונה-עשרה - ספרים שהיו פרי עריכתם המגמתית של עורכים

שאינם נרתעים מלהשקיע מאמצים בנושאים לא אפנתיים שהיסטוריונים חדשים אינם מנהלים עליהם קרבות, ושלכאורה בהיעדר רלוונטיות פוליטית הם כמעט חסרי סיכוי לפרוץ אל דעת הקהל הישראלית. המיומנויות הנדרשות כדי לפענח טקסטים דוגמת איגרות החסידים מן המאה השמונה-עשרה הן רבות ומורכבות, ואולי אתגר זה הוא אחד ההסברים לכוח המשיכה. עם זאת ברור שקרלינסקי מבקש לחשוף ב'היסטוריה שכנגד' כמה מאפיינים של תופעת החרדים, וזו כמובן סוגיה אקטואלית מאוד. בשנים האחרונות הולך וגובר העניין בתולדותיה של החברה האורתודוקסית לגווניה עקב התחזקות חברה זו בישראל והרצון לפענח ולהבין את סוד כוחה. בעקבות זאת חל מפנה מהתמקדות כמעט מוחלטת בתולדות הכוחות ה'מנצחים' והמודרנים במודע (אמנציפציה, השכלה, ציונות) אל תולדות הכוחות שאמורים היו על פי הנרטיב שכבר הולך ומסתלק מן העולם לעמוד במחנה ה'מנוצחים'. דילמה זו פתר היטב אחד מגדולי ההיסטוריונים היהודים במאה העשרים, יעקב כ"ץ, מן הרגע שהעמיד את התובנה רבת ההשפעה שתופעת האורתודוקסיה ובכללה החברה החסידית היא תופעה היסטורית מודרנית, שכדי להבינה אין צורך לנטוש את המודל ההתפתחות הראשי של ההיסטוריה היהודית ב-200 השנים האחרונות, מודל שגם מתבר אותה אל תולדות אירופה והעולם כולו באמצעות מונחי המפתח - מודרניזציה וסקולריזציה.

בהקשר הכולל הזה 'היסטוריה שכנגד' הוא תרומה חשובה וחיונית להבהרת הגבול החד משמעי שמבדיל בין ההיסטוריוגרפיה החרדית, המגויסת במודע ובמכוון, לבין ההיסטוריוגרפיה המדעית, שגם אם היא מודעת למגבלותיה ושומרת כראוי על מידה רבה של צניעות וחוסר

1 י' כ"ץ, עת לחקור ועת להתבונן: מסה היסטורית על דרכו של בית ישראל מאז צאתו מארצו ועד שובו אליה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 17.

ההיסטורית כפי שהייתה; ב'היסטוריה שכנגד' מוצגת טענה הפוכה - שימוש במתודולוגיה חדשנית יגלה, כי לא ניתן לדעת כמעט דבר בוודאות על עולמה ההיסטורי של חסידות ארץ-

ומדפיסים אורתודוקסים במאה התשע-עשרה והעשרים.

האם מתודת מחקר זו היא אמנם מתודת המחקר של אסכולת ה'היסטוריה החברתית של הרעיונות', כפי שנטען בספר במקומות? בשנת 1971 התווה רוברט דרנטון את קווי היסוד של שיטת ה'היסטוריה החברתית של הרעיונות', כשהוא מבקר את מגבלותיה של ההיסטוריוגרפיה הקיימת על הנאורות הצרפתית של המאה השמונה-עשרה, ומערער על האפשרות להכיר ולהבין את הנאורות כראוי כאשר תשומת הלב ממוקדת בחיבורים הגדולים והמפורסמים של כמה פילוסופים בלבד. דרנטון דרש מן החוקרים להרחיב את הפרספקטיבה בשני ממדים: להעמיק את מחקר כוחו והשפעתו של הספר בחברה תוך כדי מעקב אחר יצירת הספר, המערכת הכלכלית והשיווקית שלו, קהל הקוראים, סוכני ההפצה וכל היבט נוסף, חומרי ואינטלקטואלי, של תרבות הספר; להפנות את אלומת האור של ההיסטוריון מן התרבות האליטיסטית והגלויה אל קורפוס ספרות אחר של 'נאורות גמוכה' ונסתרת, שכוחה החתרני והרדיקלי גדול היה לדעתו פי כמה מזה של ה'נאורות הגבוהה' בכל הנוגע לערעורו של 'המשטר הישן'.²

קרלינסקי אכן מרבה לעסוק ב'היסטוריה שכנגד' בתהליך החוץ-ספרותי של התהוות קורפוס איגרות החסידים ודן בשאלות הנגזרות מתרבות הספר בעולם היהודי במאה התשע-עשרה והעשרים. אך נדמה שאין בכך כדי לאפיין את חיבורו כשייך לאסכולת דרנטון. ה'היסטוריה החברתית של הרעיונות' חותרת לחשוף את מלוא פניה של המציאות ההיסטורית באמצעות חדירה אל מאחורי הקלעים של העולם התרבותי במטרה להעשיר את תמונת המציאות

R. Darnton, 'The Social History of Ideas', *The Journal of Modern History*, 43 (1971), pp. 113-132

ישראל במאה השמונה-עשרה מתוך איגרות החסידים. כאשר קרלינסקי דן בתרבות הספר היהודי הוא מוביל אותנו, ובצדק רב, אל תקופות מרוחקות מאוד מן הזמן שבו שתולות איגרות חסידים, אל תרבות הספר האורתודוקסית והחרדית-פונדמנטליסטית של תקופות מאוחרות. באמצעות המתודה הביקורתית הוא מראה למשל, את המניע האנטי-ציוני של תרבות זו, את מניעיה של חסידות חב"ד, ואת האופן שבו באים לביטוי בתוכה האינטרסים של חסידות רומ'ן. אך

שער הספר 'פרי הארץ' המשלב איגרות חסידיות כחלק מתבניתו הספרותית, מהדורה משנת תקע"ד (1814)

האחרון של המאה השמונה-עשרה. לאחר ניפוי מתאים, ואם איננו מעוניינים רק בשאלות כגון מניעי העולים או מדיניות המנהיגים החסידיים באשר לנותרים בחוץ לארץ אלא גם בשאלות טריוויאליות בהרבה כמו חיי היום יום והמנטליות, יכולות איגרות החסידים לשמש מקור היסטורי מרתק. מצוקות כלכליות, תפריטי מזון, יחסים עם הסביבה, מסעות בספינות ותחבורה יבשתית על גבי בהמות, מחלות ומגפות, לידה ומוות ונסיעות לקברי צדיקים הם רק אחדים מנושאי ההווי שעליהם ניתן ללמוד מהאיגרות. האיגרת עצמה, בעידן שקדם לאמצעי התקשורת ההמונית, ראויה לבדיקה כמדיום חברתי ותקשורתי בעל חשיבות רבה.

כשכתב למשל ר' אברהם מקליסק לזוסידים בחוץ לארץ בשנת 1797 וקרא להם לאחות ב'אמונת חכמים' לא היו דבריו, לדעתי, רק ביקורת ופולמוס כנגד ספר ה'תניא' של ר' שניאור זלמן מליאדי ומגמותיה הרציונליסטיות של חסידות חב"ד. באיגרת זו נשמע הד לפתחים של האורתודוקסיה החסידית, שגם נציגיה בארץ ישראל היו מודעים לרציונליזם ולאטגר המאיים שלו. כמו ר' נתמן מברסלב ותלמידו ר' נתן הוהיר ר' אברהם מקליסק 'כי התחלת הרע היא מן השכל... ובת איש כהן כי תחל לזנות, כי ההתחלה שהיא השכל ממנו נמשך הזנות וכמה נאבדו ונתפקרו מן השכליים' (עמ' 174-175), וכדרכם של צדיקים חסידים אחרים תבע גם הוא להתרחק מתקירות רציונליסטיות ולאחוז באמונה שהיא למעלה מן השכל, כמחסום למתירנות דתית ולפוטנציאל הכפירה.⁴

הקונטקסט של דרנטון הוא בסביבה שבה שתול הטקסט, והוא שמפענח את מידת כוחו של הטקסט בחברה ומעשיר את התמונה ההיסטורית בגוני גוונים ובדמויות משנה, שחשיבותן לפעמים רבה מזו של הדמויות הראשיות. קרלינסקי אינו עוסק בקונטקסט של תקופתו של הטקסט, אלא בקונטקסט של המדפיסים והעורכים האורתודוקסים המאוחרים.

נראה שמטרתו הראשית של קרלינסקי הייתה כאמור בראש ובראשונה ערעור מעמדו של הטקסט, והוא עשה זאת היטב במתודה הוותיקה של החוקר – במתודה הפילולוגית מכאן ובמעקב אחר גלגוליו המאוחרים של הטקסט מכאן. הנרטיב של המאה השמונה-עשרה, הנרטיב של החסידות המוקדמת, גדחק לשוליים מפני המתקפה הביקורתית שאומרת בפה מלא: טעות היא להאזין לקול שחשוד בחוסר מהימנות.

הסכמת החוקרים שתעודות אחרות, ובהן אגרות שד"רים, הן אותנטיות מאפשרת בכל זאת לשחזר את העולם ההיסטורי ואף לבדוק את הגרעינים ההיסטוריים של איגרות חסידים. נדמה לי שגם אם ננפה את האיגרות החשודות כמוזיפות, וגם אם נתייחס בחשדנות לאותן נקודות מסוימות שלעורכים המאוחרים היה אינטרס להטות לצורכיהם, עדיין רוב הקורפוס של איגרות החסידים כולל בסופו של דבר תעודות בנות הזמן, שבהן מידע רב ערך ואפשרות למפגש בלתי אמצעי עם אותו עולם היסטורי.

הקורא ברציפות את האיגרות במהדורת יעקב ברנאי³ מוצא עצמו מבחינת הלשון והעיצוב הסגנוני, תיאורי הווי החיים ואופני המחשבה, בתחום עולמה ההיסטורי של היהדות המסורתית האשכנזית בכלל וזו החסידית בפרט ברבע

3 י' ברנאי (עורך), איגרות חסידים מארץ-ישראל, ירושלים תש"ם.

4 השו: ש' פיינר, 'אמונה בלבד! הפולמוס של ר' נתן מנמירוב נגד האתאיזם וההשכלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טו [מחקרי חסידות] (תשנ"ט), עמ' 89-124.

באמת ובאמונה כה אחיה וכה אזכה לישב על אדמת הקודש בהרווחה שאי אפשר להעלות על הכתב גודל הנאתי ושמחתתי, שישבו הנאהבים והנעיעים כמה מנינים באהבה שלמה. במוקד חוויותיו מסע של כמה חודשים מטבריה לירושלים שבמהלכו השתטח על קברי צדיקים וביקר במקומות הקדושים. בקבר רחל למשל הגיעו המטיילים לקתרוס דתי: 'ולא יכולנו לסבול מרוב הבכי שממש זלגו עינינו דמעות מעצמינו'. האם לאור כל החוויות שאני משתף אתכם בהן, ובמיוחד נסיעתי לירושלים, סיים שמואל גרונם את מכתבו, אינכם חושבים שראוי מעתה להתייחס אלי כאל עולה רגל? והוא חותם בחוש הומור שהווי בני הארץ המוסלמית טבוע בו: 'הנני והנה בכל כחי ולבי ונפשי שמואל גרונם... חזי בלשון ערבי, שמי שעלה בירושלים קורין אותו חזי גרונם [כלומר החאג' גרונם] פה עיה"ק טבריא שנת תקמ"ט.⁵

האיגרות לא היו רק זירה לפולמוס ולמאבק על הנהגה ועל תרומות אלא גם שיקפו נתח רוטט של חיים באחת השלוחות המעניינות והמיוחדות ביותר של היהדות האשכנזית באותה התקופה. 'היסטוריה שכנגד' הוא ספר היסטוריה שלא בא לספר סיפור, אלא כאמור להטיל ספק ולהעמיד אתגר - לבחון את המקורות ההיסטוריים שעליהם מסתמך הסיפור ההיסטורי. דומה שזוהי מן המלאכות המפרכות ביותר של ההיסטוריון ואין לי ספק שנחום קרלינסקי ביצע את המלאכה הזו באופן הראוי להערכה.

אחת האיגרות המרגשות ביותר היא איגרת שלמיטב ידיעתי אין כל ספק במידת מהימנותה, ושלאיש גם לא היה עניין ואינטרס כלשהו להכניס בה שינויים. זוהי איגרתו האינטימית והאישית מאוד של חסיד מהשורה השנייה, השד"ר ר' שמואל גרונם ב"ר דוד כ"ץ, שהיה שוחט, בדחן ובעיקר שימש את הצדיקים בארץ-ישראל בשנות השמונים. שמואל גרונם לא היה מעורב במחלוקת ר' אברהם מקליסק ור' שניאור זלמן, ולא העסיק את עצמו בשאלות של הנהגת החסידים, לא בירר לעצמו אם קיים מתח משיחי בחבורה ולא כתב על מניעי העלייה לארץ. איגרתו הארוכה, הכתובה בסגנון לא מהוקצע, בתפוס של אדם שאיננו בן האליטה החסידית או הלמדנית, היא תעודה מאלפת שמפגישה אותנו עם מרקם חייהם של חסידים בארץ-ישראל בתקופת המהפכה הצרפתית. בתעודה אינטימית זו, שאולי נשמעים בה הדי האינדיווידואליזם של הזמנים החדשים, מפורטים הרגשותיו, פחדיו, תסכוליו והנאותיו של המחבר. הוא גאה בביטחונו העצמי, בחוצפתו ובקשריו הטובים עם מנהיגי החסידים. הוא מתאר את חוויות הצוותא החסידית, את הסעודות המשותפות, את שתיית היין ואת ארוחות מלווה מלכה, שהוא היה הרוח החיה בהן. בניגוד לקולות הטרוביה והבכי של האיגרות המפצירות לתרום בנדיבות לאומללים שממיתים עצמם על יישוב הארץ, שמואל גרונם דווקא יוצא מגדרו כדי לבטא את אושרו: 'ותאמינו לי

5 איגרת ר' שמואל גרונם ב"ר דוד כ"ץ אל ר' יעקב מסמוליאן (ערב ראש חודש תמוז תקמ"ט), בתוך: 'ברנאי (לעיל, הערה 3), עמ' 195-203.

מרעיון המדינה לבניין

חברה חדשה

ישראל קולת

בן הלפרן ויהודה ריינהרץ, הציונות: יצירתה של חברה חדשה, תרגמה מאנגלית עדה פלדור. ירושלים: מרכז שז"ר לתולדות ישראל, 2000, 325 עמ'

לפני כארבעים שנה פרסם בן הלפרן את ספרו היסודי על רעיון המדינה היהודית;¹ הספר ראה אור באנגלית ולמרבה הצער לא תורגם לעברית עד היום. היה זה אחד הניסיונות הראשונים לכתוב את ההיסטוריה הציונית ברמה אקדמית ולא מנקודת ראות פנימית של אנשי התנועה, אם כי הלפרן, שרכש את השכלתו האקדמית באוניברסיטת הרוורד, היה חבר פעיל בתנועת 'החלוץ' ובמפלגת 'פועלי ציון' בארצות-הברית.

הלפרן השתמש בספרו המקיף במושגים סוציולוגיים כדי ליצור את המערכת ששימשה לו להרצאת ההיסטוריה של הציונות מראשית הופעת הרעיון הציוני ועד הגשמתו במדינת ישראל. הוא בחן את היסודות השונים שהצטרפו לרעיון ואת דרך התקבלותו בחברה היהודית ובקהילה הבין-לאומית עד להיווצרות קונצנזוס סביב רעיון המדינה בשנות החמישים של המאה העשרים.

יחסי הגומלין בין היסטוריה לסוציולוגיה העסיקו את הלפרן כל ימיו, מנושא 'המיתוס' והאידיאולוגיה עד עניין הזהות היהודית בוויכוח בין וייצמן לברנדייס בשנות העשרים, ויכוח

1 B. Halpern, *The Idea of the Jewish State*, Cambridge, MA 1961

העומד במרכז ספרו האחרון 'גיבורים מתנגשים'.² מאוחר יותר ביקש הלפרן לבחון לא רק את התקבלותו של הרעיון הציוני במעגלים השונים – היהודי והבין-לאומי – אלא גם את התהוותה של החברה הציונית, היינו את תולדות היישוב כפונקציה של הרעיון הציוני. עם הזמן הוא צירף לכתיבת חיבור זה את עמיתו יהודה ריינהרץ. הלפרן נפטר בשנת 1990, לדאבון לב ידידיו ומעריציו וכיוון שריינהרץ היה עסוק בכתיבת הכרך השני של ספרו רב הערך על חיים וייצמן ולאחר מכן פעל כנשיא אוניברסיטת ברנדייס, התעכבה השלמת הספר והוא הופיע באנגלית רק ב-1998.³

תכליתו של הספר כפי שעלה במחשבה הייתה כאמור לבחון את התגלמות הרעיון בהיסטוריה החברתית. בבניינה של החברה היישובית וזאתהכרו על פי הנחת המחברים מרכיבים רבים מלבד רעיון העצמאות היהודית. גם ההקשרים החברתיים הם בעיניו זה רבים ומגוונים יותר מאשר בנושא שנדון בספרו הראשון של הלפרן. לפיכך נדרשה כאן מערכת רחבה של הנחות סוציולוגיות. המחברים רצו לתאר את השינויים המצטברים בתרבות החומרית ובמערכת האידיאולוגית ולחזות את מגמותיה של החברה בעתיד. תכנית רחבת היקף זו הוגשמה בספר שלפנינו באופן חלקי, ויש להעריך את הספר לפי הבעיות שהוא מציג ולא רק לפי תשובותיו, מה גם שהפרקים השונים הם בעלי ערך שונה.

המחברים השתמשו בדגם של בניית חברות חדשות ומדינות חדשות אולם הם היו ערים להבדלים הגדולים בין דגם זה לבין התפתחות

2 B. Halpern, *A Clash of Heroes*, New York & Oxford 1987

3 B. Halpern & J. Reinharz, *Zionism and the Creating of a New Society*, New York & Oxford 1998

המתברים מבקשים לפרוש את תולדות הארץ בכללותה בימי השלטון העות'מאני ולהציג את הפעילות האירופית ששימשה דוגמה ותמריץ לציונים ולקודמיהם היהודים בארץ ובתפוצות במאה התשע-עשרה.

הפעילות הציונית הייתה כרוכה בראשיתה באשליות על היחס החיובי הצפוי מצד השלטון העות'מאני. אולם עצמת הדחף שלה מתבררת דווקא נוכח ההתנגדות העות'מאנית, שלא ריפתה את ידי הציונים בארץ ובתפוצות והניעה אותם לחפש דרכים לקידום המפעל למרות הפרעות השלטון.

מקום רב מקדישים המתברים לפרק העוסק ב'פועלים הצעירים', היינו לתולדות אנשי העלייה השנייה והתיאור משמש מעין מבוא לשאלה מרכזית המופיעה מאוחר יותר, והיא הסברת עלייתה של תנועת העבודה.

הפרק הקרוי 'צמיחת המפלגות הציוניות' עוסק למעשה בכינון הארגון של היישוב בדמות כנסת ישראל, אספת הנבחרים והוועד הלאומי, שהיוו מסגרת לפעילות המפלגתית.

תיאורם של המתברים מוליך אותם אל נושא מרכזי של הספר, שהוא פשר עלייתה של תנועת העבודה להגמוניה. זוהי שאלה מורכבת שדנו בה רבות – כיצד הצליחה קבוצה לא גדולה יחסית להגיע להשפעה מכרעת ביישוב מפוצל, רב-עדתי ומפולג מבחינה דתית, חברתית, אידאולוגית ופוליטית.

ההגמוניה עצמה צריכה פירוט ופירוש. היא הייתה קשורה בשמירת סמכותן של ההסתדרות הציונית וכנסת ישראל, ברכישת אמון של ציבור רחב בהנהגה המדינית והביטחונית וכן ביוקרה של החלוצים והמפעל ההתיישבותי. מעולם לא היוותה תנועת העבודה רוב כמותי ומעולם לא שלטו רעיונותיה שליטה מלאה. המתברים שואלים אם הנסיבות החיצוניות

החברה היישובית. לא זו בלבד שבמקרה שלנו נבנתה חברה מכוח השפעה של רעיונות אלא שכאן היה רעיון של בניית חברה על מנת למצוא פתרון למצוקה של חברה אחרת. רוצה לומר הכוונה לא הייתה לחלץ רק קבוצה מוגבלת של החברה היהודית בתפוצות, דוגמת הפורטינים באנגליה שהיגרו לאמריקה, אלא ליישב את חלקה הגדול של חברה זו בארץ.

עם זאת נאמר במבוא לספר כי אין הוא בא לעסוק בחברה היהודית בתפוצות כפי שעסק בזה הספר הראשון של הלפרן. ניתן לומר כי שאלת המידה שבה קבע אופייה של החברה היהודית בתפוצות את מבנהו התברתי של היישוב היהודי בארץ היא שאלה שאין להתעלם ממנה. העולים מרוסיה ופולין היו שונים לא רק בהשקפותיהם מן העולים מגרמניה או מארצות־הברית למשל אלא גם במקצועותיהם, וכל תפוצה הוסיפה ממד משלה לחברה היישובית.

המתברים מבקשים להשיב על השאלות שהציבו בדרך של תיאור היסטורי, שהוא מוכר בחלקו הגדול. בצדק הם מציינים כי תולדות היישוב אינן רק תולדות רצון לשחרור לאומי אלא גם פרי תנועות מהפכניות וקיצוניות של רפורמה חברתית. המגוון הרחב של רעיונות ותנועות צריך היה להשלים את רעיון העצמאות היהודית.

הרקע ההיסטורי המתואר בקווים כלליים בספר זה הוא רחב ביותר. הוא כולל את התפצלות החברה היהודית במאה התשע-עשרה למשכילים, מודרניסטים ומסורתיים ואת הרעיונות הפרה-ציוניים של יישוב ארץ-ישראל שאימצו הציונים. בתיאור מוסברת הנטייה של יהודי המערב לעסוק ביישוב ארץ-ישראל לפני התקופה הציונית, נטייה שהיו לה טעמים משלה. פגישת היישוב הישן בארץ-ישראל עם עולם המושגים של יהודי המערב היא פרק רב-משמעות בתולדות יהודי הארץ.

היסוד שהוצגו בתחילת הספר, ושעניינן היחס בין המבנה החברתי של מדינת ישראל, שהיה פרי ההתפתחות ההיסטורית, לבין בעיותיה של החברה הישראלית. הדיון הוא חלקי ועוסק רק בשלבים הראשונים של תולדות המדינה. באבחון הבעיות מנסים הכותבים להסתייע בדוגמאות של מדינות חדשות אחרות ובזיקה שבין בעיותיהן שלהן לבין עברן ההיסטורי. כאן עומדות לפנינו הדוגמאות של הודו ומצרים, הקשורות בכבלי העבר ההיסטורי, ושל ארצות-הברית, שבה הייתה השגת העצמאות קשורה בהגירה המונית ובכניית חברה חדשה. הם מוצאים לא רק דמיון לארצות-הברית אלא גם שוני. בארץ אכן ניתן לעולים המהגרים להקים חברה חדשה ולא להיות מוגבלים על ידי זפוסים של חברה היסטורית קיימת, אולם עם הקמת המדינה היה היקף העלייה כה גדול והקצב שלה כה מהיר שלא ניתן היה לבנות את החברה ברצף מן התקופה הטרומ-ממלכתית לממלכתית. ישראל נבחרת בספר לא רק לפי היחס בין עברה של החברה לבין בעיותיה בהווה אלא גם לפי יכולתה לפתור את ה'בעיה היהודית'. הגדרות ה'בעיה' הן רבות ושונות וגם הגדרות הפתרון שונות. מדובר כאן לא רק בהשגת עצמאות אלא גם בקבלת עולים, בהנחלת הלשון ובכניין כלכלה ותרבות לאומית. אף עצם קליטת העלייה נבחנת בספר לא רק מצד התערותם הבסיסית של העולים אלא גם מצד הנכונות הנמשכת לעמוד בשירות העניין היהודי. המחברים קובעים כי המבנה החברתי שנתקבל בירושה מן התקופה היישובית לא היה חד-משמעי. הוא הציג חלופות שונות והעולים יכלו לבחור מן החלופות האלה במסגרת הקונצנזוס הציוני. מנקודת הראות של שנת אלפיים ספק אם העבר והקונצנזוס הציוני מספקים את החלופות המבוקשות.

מסבירות את עלייתה של תנועת העבודה או שהסבר נעוץ בעצמה שנולדה מהתפתחותה הפנימית. במניין הנסיבות החיצוניות מובאת התפיסה הווייצמניסטית, שהקנתה ערך ראשון במעלה להתפתחות הכלכלית, לעלייה ולהתיישבות, ושמצאה בפועלים את הנושא למפעל הבנין, וכן שיטתו ההתיישבותית של ארתור רופין, שהקנתה יתרון לפועלים. אולם המחברים גם עומדים על כך שהמשק לא נבנה ברובו כמשק ציבורי, ושרק בשירותים שלט המגזר הציבורי.

עיקר התיאור עוסק במבנה המורכב של תנועת העבודה ובדרכי התהוותם של המפלגות, ההסתדרות, גדוד העבודה והתנועות הקיבוציות. נדון גם היחס בין הארגון ההסתדרותי לבין ארגון ה'הגנה'. המחברים מיטיבים לציין כי למרות הגיון הרב בדפוסי הארגון ולמרות חילוקי הדעות הרעיוניים הלכה השליטה הריכוזית וגברה. השליטה הריכוזית על האיגודים המקצועיים באה למנוע את האינטרסנטיות של איגודים בודדים ולהבטיח את הנאמנות לעקרונות העלייה וכן למנוע התחרות בשוק העבודה.

התיאור של התפתחות תנועת העבודה מוכר בעיקרו. עם זה מצויות בספר מספר תובנות בעלות עניין המצביעות על היכרות פנימית ועל ראייה חיצונית גם יחד. המחברים מתארים את מפעלה של תנועת העבודה כ'תערובת מוזרה של רומנטיקה אידיאליסטית וריאליזם פרגמטי שלא לומר אופורטוניסטי' (עמ' 243) ו'ריאליזם סקפטי' שמנע מחויבות לחזון מסוים ומוגדר ופעולה להגשמתו בכל מחיר למרות מכשולים במציאות. מדובר אפוא בצירוף של פעולה על פי אידאולוגיה ושל התחשבות מתמדת באפשרויות ומניעת התרסקות על סלעים של אי-מציאותיות.

בפרק הסיום הקצר חוזרים המחברים אל בעיות

כאן המקום לסקור את תולדות השם 'פלסטינה' אולם ידוע כי עד המנדט הבריטי לא הייתה יחידה שלטונית מעין זאת, והשם הרשמי בתקופת המנדט היה 'פלסטינה (א")'. האם יש למישהו רצון לחזור למונח זה? אם 'ארץ-ישראל' עלולה להיתפס כמכוונת רק לציבור היהודי הרי 'פלסטינה' עלולה להיתפס כשומטת את הזיקה היהודית לארץ.

לא יכולה להיות שום מחלוקת על כך שהמאמר הראשון של בן-יהודה נקרא במקורו 'שאלה לוהטה' ולא 'נושא בוער', כפי שתורגם השם תרגום חוזר מאנגלית (עמ' 24); שלמה לבקוביץ הוא 'לביא' ולא 'לוי' (1) (עמ' 249 ועוד); 'אספת הנבחרים' אינה 'האספה הנבחרת'; 'ה'וועד הלאומי' איננו 'המועצה הלאומית היהודית'; 'ה'הנהלה הציונית' בתקופת המנדט איננה 'הוועד הפועל' ועוד כהנה וכהנה. במקום 'כל כתבי יוסף היים ברנר' נכתב 'כל שירי ברנר' וכך הוענק לו התואר משורר (עמ' 178). 'מסדה' מאת למדן מופיעה כ'מצדה' (עמ' 179). העיתון 'דואר היום', שהופיע אחרי מלחמת העולם הראשונה, הועתק לתקופה שלפניה, ועורכו נעשה אליעזר בן-יהודה ולא בנו, איתמר בן-אב"י (עמ' 229). יש גם לתת את הדעת על כך ש'שמאלני' בעברית איננו 'שמאלי' ו'לאומני' הוא בכל מובן שונה מ'לאומי'. ועל אלה נוספו שיבושי דפוס מצערים

בעמודים 232-234 ו'257.

בסיכומו של דבר: מבוקשם של המחברים בספר זה הוא למצוא תשובה לשאלה אותה הם הציגו בתחילתו. השאלה היא כיצד עוצבו מוסדות לשם הגשמת רעיון הריבונות היהודית וכיצד נעשתה עדת מהגרים למערכת חברתית מלוכדת. יש עניין בממד ההשוואתי של הספר הבוהן את הדמיון והשוני של החברה היישובית לחברות עתיקות העוברות מודרניזציה או לחברות חדשות הנוצרות כתוצאה מהגירה.

המחברים סוברים כי לפני 1948 היו לחברה היישובית מאפיינים רבים יותר שיכלו לתרום לפתרון ה'בעיה היהודית' מאשר לאחר מכן. לדעתם התאפיינה החברה הזאת בשניות בין נטייה לתכנון מרכזי לבין צמיחה פלורליסטית. היא גילתה יצירתיות בכינום של מוסדות, ויצירתיות זאת אפשרה את הקמת המבנה המוסדי של המדינה. במקרה זה לא הייתה העברה מסודרת של מבני השלטון הקולוניאלי, והמורשת היישובית שימשה תחליף להעברה מעין זאת. אולם במורשת זו היה גם ריבוי של מפלגות ואף ארגונים צבאיים שהמדינה צריכה הייתה לעמוד נכחם.

המדינה הציבה בעיות שונות מאלה שהיו בתקופה המנדטורית, לא רק בעניין ביסוס הריבונות וקבלת המהגרים העולים, אלא גם בשדה הביטחון והכלכלה. ההינתקות מגוש הסטרלינג, הנטישה של אוכלוסייה ערבית מקומית והחרם של מדינות ערב חייבו היערכות שונה של המשק. המחברים קובעים כי הפיתוח הכלכלי צריך היה לקדם את הייצור והתעסוקה יותר מאשר לעמוד במבחן הרווחיות והכדאיות הכלכלית.

בעניין זה מסתיים הספר והסיום בא לפני שהושלם הדיון בנושא. לדברי המחברים מצבה של החברה בישראל לא יוצב. ולפיכך הפצם הראשוני לנסות ולחזות את עתידה של החברה לא יכול היה להתמלא.

הספר נכתב במקורו באנגלית. הנוסח העברי מציג בעיות כבדות משקל - עקרוניות ומסוימות. שיבושי התרגום גורמים לעתים לכך שהטקסט בלתי מובן. מונחים מתחום ההיסטוריה הציונית והיישובית לא הוחזרו מן הנוסח האנגלי אל מקורם העברי אלא תורגמו מחדש למונחים בלתי מובנים לקורא העברי.

החלפת 'ארץ-ישראל' ב'פלסטינה' לאורך הספר עשויה להיות שנויה במחלוקת. 'פלסטינה' איננה מונח ניטרלי יותר מ'ארץ-ישראל'. לא

מעלותיה ומגבלותיה של היסטוריה דיפלומטית

יגאל עילם

Isaiah Friedman, *Palestine, A Twice Promised Land? The British, the Arabs & Zionism, 1915-1920*, I: New Brunswick, Transaction Publishers, 2000, 411 pp.

ישעיהו פרידמן הקדיש את מיטב מחקריו לסוגיית יחסי הציונות והמעצמות ולשאלת ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה; וקנה לו בלי ספק מוניטין מוצדק בתחום זה. בספרו החדש חוזר פרידמן אל אותה שאלה 'נצחית': האם ניהלו הבריטים מדיניות כפולה אם לא משולשת במזרח התיכון במלחמת העולם הראשונה? האם מכרו את עור הפרה הארץ-ישראלית שלוש פעמים, לשלושה קונים שונים – לערבים, לצרפתים ולציונים?

נראה לי כי הישגו הבולט והמרשים של פרידמן בספר זה הוא באופן המשכנע והמבוסס שבו הוא מפריק את המיתוס על אודות מדיניות נכלים כביכול שניהלה בריטניה במזרח התיכון, מיתוס שטופח לא רק בידי דוברים ערבים וצרפתים, אלא אומץ גם בידי היסטוריונים בריטים, שהבולט שבהם היה ארנולד טוינבי. פרידמן נעזר בשפע של תיעוד, ואינו נזקק אפילו לניתוח מדוקדק כדי להוכיח כי לא זו בלבד שלא הייתה סתירה של ממש בין התחייבויותיה המקבילות של בריטניה, לערבים, לצרפתים וליהודים; לא זו בלבד שבריטניה לא ניהלה את מגעיה עם הגורמים השונים בחשכה ותחת מעטה של סודיות; לא זו בלבד שהיא טרחה מלכתחילה

לשתף אותם במאמץ לגיבוש פתרון משולב שיממש את שאיפותיהם של כל הגורמים המעורבים – אלא, וזהו אולי החלק המפתיע ביותר בתמונה הנפרשת בידי פרידמן, גם הערבים וגם הצרפתים, וכמוכן גם הציונים כשנכנסו לתמונה, כולם שיתפו פעולה עם הבריטים באותו פתרון עשוי טלאים טלאים. החרטות, ההאשמות והבלבולים באו לאחר מכן, בזמן ועידת השלום בפריז, כאשר הנוסחאות הדיפלומטיות הועמדו למבחן המציאות.

כמעט אפשר היה לומר על חיבורו של פרידמן כי זו היסטוריה דיפלומטית במיטבה. ואמנם אין לי ספק כי תרומתו תתברר כמכרעת בוויכוח על המדיניות הבריטית במזרח התיכון במלחמת העולם הראשונה. עם זאת החיבור שלפנינו סובל משתי חולשות רציניות. הוא ארכני ורצוף חזרות, בעיקר בפרקיו הראשונים, העוסקים בהרחבה במגעים בין הבריטים לבין ההאשמים. ניתן היה לצמצם את ששת הפרקים הראשונים לכדי פרק אחד או שניים. מעבר לנקודה מסוימת הוויכוח עם טוינבי הופך לטרחני ומחזק את הרושם המתקבל ממבנה הספר ותוכנו, כי הוא מהווה אסופת מאמרים העומדים כל אחד בפני עצמו ואינם מתחברים למקשה אחת. חסרה כאן עריכה החלטית.

חולשתו העיקרית של הספר היא חד-צדדיותו – היותו כבול לגמרי לנקודת הראות הציונית, ללא כל יכולת להתרומם מעליה וליישם גישה ביקורתית ועניינית כלפי כל הגורמים המעורבים. פרידמן מציג את המאמץ ההאשמי לקנות את תמיכתה של בריטניה ברעיון עצמאות ערבית כבלון מנופה, 'בלוף' שהבריטים התפתו להאמין לו וניסו לבסס עליו את מדיניותם במזרח התיכון – והתמים מכולם היה סר הנרי מקמהון, היועץ הבריטי במצרים, שנגרר אחרי יזמת חוסיין השריף ממכה. אך חוששני שפרידמן עצמו נוקט

פתוחה לגמרי בחיק הזמן. היא תלויה בראש ובראשונה בכוחות הממשיים, או ליתר דיוק בקואליציית הכוחות, שיתגבשו ויפעלו בשטח.

חיים וייצמן
ופיצל, 1918

פרידמן משקיע מאמץ רב בניחות טקסטואלי, ביחוד של המסמכים המפורסמים של הפרשה – מכתבו של מקמהון לחוסיין מה־24 באוקטובר 1915 והסכם וייצמן־פיצל מה־3 בינואר 1919 – כדי להוכיח שארץ־ישראל הוצאה מכלל השטחים שהובטחו לערבים, וכי האשמים, ביחוד פיצל, הסכימו לכך שארץ־ישראל תיועד להתיישבות יהודית. אבל ההיסטוריה לא התנהלה על פי המסמכים האלה, והמאמץ האינטלקטואלי המושקע בהם מצד ההיסטוריונים עולה בהרבה על המאמץ שהשקיעו בהם מחבריהם בשעתם. יש רק אולי סיפוק מה בדיעה כי פרשנותו של פרידמן מבוססת יותר מפרשנותם של טוינבי ושל אנטוניוס.

עם זאת פרשנותו של פרידמן סובלת מחולשות מהותיות, הנובעות כנראה מחד־צדדיותו. פרידמן מצייר את פיצל כפרו־ציוני, שכוונותיו הטובות ביחס לציונים סוכלו על ידי החוגים ה'לאומיים' שהקיפו אותו ובייחוד על ידי הפלסטינים. משום מה נוטה פרידמן לזלזל

גישה תמימה פי כמה בהציגו את ההתקשרות הבריטית עם הערבים כאילו הייתה מבוססת על עסקה של 'קה ותן', שבה הערבים לא מילאו את חלקם ולא תרמו את תרומתם המובטחת למאמץ המלחמה.

אפילו מן התייעוד שמביא פרידמן עולה יפה כי ההתקשרות הבריטית עם הערבים, בדומה להתקשרות הבריטית עם הציונים, לאמתו של דבר לא הייתה תלויה לא בתרומה הערבית למאמץ המלחמה מחד גיסא ולא בתרומה היהודית מאידך גיסא. שהרי מן הבחינה המעשית, הכוחנית, היה משקלם של הערבים ומשקלם של היהודים במלחמת העולם הראשונה חסר משמעות. אך לעומת זאת הם היו חשובים כיתדות שעליהם ביקשה בריטניה להשעין את נוכחותה באזור לאחר המלחמה. הבריטים גיששו מלכתחילה אחר הסדר לא קולוניאלי לשטחי האימפריה העות'מאנית, ובהסדר כזה נודעה לערבים משמעות עצומה. רעיון העצמאות הערבית (על יסוד עקרון ההגדרה העצמית) בחסותה ובתמיכתה של בריטניה היה רעיון הגיוני וטוב. הבריטים היו מוכנים להשקיע בו לא מעט והשתדלו לקדם אותו כמיטב יכולתם, בלא קשר לעובדות הכוח שמאחורי הפיקציות הפוליטיות החדשות.

חיבורו של פרידמן מדגים היטב את מגבלתה הבסיסית של כל היסטוריה דיפלומטית: היא עוסקת בקצף שעל פני המים, לפעמים ברוח המכה גלים, אך לא בזרמי המעמקים. משא ומתן דיפלומטי, אפילו כשהוא מניב הסכם, עדיין אין בו שום רמז לצורה, לאופן או לכיוון שבהם יתגשמו הדברים; הסכמים אפילו אינם מעידים על כוונות. אבל הסכמים מספקים מסגרות מוסכמות, בהכרח מעומעמות, לפעולה – לפחות בטווח נראה לעין; והשאלה כיצד יפורשו, כיצד יתמלאו בתוכן ומה יהיה תוכן זה, נשארת שאלה

הכיבוש בארץ־ישראל, בספטמבר 1919 דיבר פיצל על ארץ־ישראל יהודית במסגרת פדרציה ערבית. בעיני פרידמן עמד הדבר בסתירה לעמדתו הקודמת בשאלת ארץ־ישראל. אך כל הסימנים מראים שזו בעצם הייתה תמיד עמדתו של פיצל.

מתיאורו של פרידמן עולה תמונת עולם הפוכה: ההוויה הדיפלומטית, כל מה שהתרחש בין מדינאים, פקידים וקצינים, זו המציאות שהייתה; ואילו מה שהתרחש בשטח לא היה אלא מציאות וירטואלית, מדומינת. הלאומיות הערבית הייתה המצאה של קבוצות קטנות של אינטריגנטים ושל כמה קצינים בריטים; האיבה לתורכים לא הייתה ולא נבראה; אדרבה, האהדה לעות'מאנים עלתה בהרבה על האהדה לבריטים; ואם היה גורם ממשי במרחב שבין הודו לבין ארצות המגרב היה זה הפאן־אסלאם, שהחשש מפניו הדרוך כל הזמן את מנוחתם של מעצבי המדיניות הבריטית.

איני סבור שיש ממש בתמונה זו. רוב ההתפתחויות החשובות במזרח התיכון, בכלל זה ההתקשרות הבריטית עם הציונות, לא היו מתרחשות אלמלא היו ההתעוררות הלאומית וההתנגדות הטבעית לאימפריאליזם האירופי ולחדירת הציונות גורמים ממשיים וחזקים יותר מכל גורם אחר, והם שחרצו את מהלך ההיסטוריה במזרח התיכון לאורך המאה העשרים.

למרות חולשותיו האינהרנטיות, זה חיבור חשוב הזורה אור בהיר ומדויק על פרטי המשא ומתן הדיפלומטי בין הבריטים לבין ההאשמים ועל השאלה למי הובטחה ארץ־ישראל במלחמת העולם הראשונה.

בגורם הפלסטיני ומייחס את ההתנגדות העזה לציונות שיצאה מקרבם לאפנדים, שחששו כביכול לאינטרסים הצרים שלהם. זו גרסה מבית היוצר של מערכת ההסברה הציונית והיא נלעסה עד זרא. אין בה הרבה אמת, ומכל מקום פרידמן אינו מביא שום הוכחות לאישושה. לעומת זאת המנהיגים הציונים בדיוניהם הפנימיים בזמן ועידת השלום בפריז ציינו את האפנדים כמשפטי הפעולה הטבעיים של הציונות בארץ־ישראל (מסיבה זו דחו את הצעתו של ברנדייס להנהיג בארץ רפורמה אגררית, שתפקיע את האדמות מידי האפנדים).

לא זו בלבד שפיצל מוצג אצל פרידמן כפרו־ציוני, וייצמן מוצג – באמצעות פיצל – כידיד אמת של הערבים. הצגה זו היא מלאכותית במידה רבה. העניין היחיד שהיה משותף לשני המנהיגים היה כנראה הרצון והכורח לרצות את הבריטים, שהיו משענתם היחידה הן של ההאשמים הן של הציונים. הציונים לא עניינו את פיצל יותר משעניינו הערבים את וייצמן. שני המנהיגים היו מעדיפים זירה נקייה – זה מציונים וזה מערבים. מן ההתכתבות של וייצמן בביקורו בארץ־ישראל בשנת 1918 עולה יפה עד כמה מסויג היה יחסו כלפי הערבים. ואילו פיצל מעולם לא דיבר על ויתור מוחלט על ארץ־ישראל. הוא השתדל תמיד לדבר במונחים שהשאירו את שאלת גורלה המדיני הסופי של ארץ־ישראל – אם תהיה ישות נפרדת או חלק מן הממלכה הערבית הגדולה – פתוחה. כך למשל דיבר על היהודים כגורם חשוב בפיתוח הארץ ועל כך שיש מקום לשנינו בסוריה'. בשיחה עם קולונל ריצ'רד מיינרצהאגן, הקצין המדיני הראשי במטה הבריטי בשטח